

Павло Рудяков

МОВА ЯК ЦІННІСТЬ У ТЕОРІЇ ТА НА ПРАКТИЦІ

У статті розглянуто проблему співвідношення мови як, з одного боку, фундаментальної цінності й однієї з основних ознак нації, з іншого, як інструменту досягнення певних конкретних цілей, що їх визначають закони і закономірності соціально-комунікативної системи на рівні окремо взятої країни і на міждержавному рівні. Виявлено суперечність між ціннісним та прагматичним підходами до мови. Акцентовано значення фактору рідної мови й можливих конотацій з його застосуванням у сучасних умовах.

Ключові слова: мова, цінність, рідна мова, національна ідентичність, глобалізація.

Rudiak P. Language as value in a theory and in practice. The article analyses the problem of correlation of language, on the one hand, as fundamental value and one of basic signs of nation, on the other hand, as the instrument of achievement certain concrete goals, which are determined by laws and conformities to law of the social communicative system at the level of the separate taken country and at intergovernmental level. The contradiction between the value and pragmatic approach to the language is found out. The factor of the mother tongue importance and possible connotations of its application in modern terms are accented.

Key words: language, value, the mother tongue, national identity.

Будь-яка система цінностей, незалежно від того, чи ідеться про неї загалом як про систему, чи мається на увазі один з її окремих елементів, на теоретичному рівні та у практич-

ному застосуванні знаходить своє конкретне виявлення порізному. При цьому, відмінність може бути настільки значною, що той чи інший ціннісний постулат, застосований на практиці, набуде здатності до перетворення на пряму протилежність його декларованому змістові й значенню. Окрім таких факторів, як особистий інтерес суб'єкта та прагнення до досягнення певної мети (прагматизм), вплинути на розвиток подій у подібному напрямі спроможна ціла низка факторів та обставин контекстуальної природи, провідне місце серед яких за сучасних умов посідає все те, що тією чи іншою мірою пов'язане з процесом глобалізації.

Ціннісний підхід до феномену мови, так само як і заснований на ньому погляд до проблеми його – феномену – суспільної значущості, сформовані у процесі історичного розвитку та його узагальнення гуманітарною науковою думкою й актуалізовані на етапі становлення націй, зокрема у добу національного відродження слов'янських народів, – усупереч кардинальній зміні конкретно-історичних обставин зберігають своє значення й у наш час. Постмодерна природа сучасної доби, вкрай непроста й внутрішньо суперечлива, ускладнена, до того ж, прямими й опосередкованими (частогусто – не до кінця усвідомлюваними) наслідками глобалізації, накладає на цей підхід специфічний відбиток, привносячи низку корективів різноманітного ґатунку й провокуючи зміну пріоритетів або принаймні помітні зрушення в їхній ієрархії. Усе це, втім, не призводить ані до втрати мовою її ціннісного статусу, ані до відмови до її осмислення й інтерпретації саме як цінності, яку, як прийнято вважати, слід відносити до цінностей вищого порядку.

Одним з непрямих, але надзвичайно яскравих і красномовних, підтверджень цього можна, гадаю, вважати відродження інтересу до призабутих і навіть певною мірою "скомпрометованих" наприкінці XIX ст. ідей В. фон Гумбольдта щодо розуміння мови як світобачення народу, нерозривності понять «мова» і «народ» («нація»), «мова» і «культура», тотожності мови і народного духу в американському (Е.Сепір, Б. Лі Ворф) й європейському (Й.Л. Вайсгербер) неогумбольдтіанстві, а також у тією чи іншою мірою споріднених чи суголосних з ним течій і напрямів філософської думки XX століття.

При цьому чи не основною з огляду на розуміння мови саме як цінності тезою, що її запропонував, приміром, Й.Л. Вайсгербер, була теза про рідну мову в її надіндивідуальній формі виявлення як про ключовий рівень існування мови, на ґрунті якої ним було сформульовано закон мовної спільноти, закон рідної мови та закон зумовленого мовою буття.

Подивившись на мовну спільноту як на специфічний і неповторний «мовний організм», сформований на ґрунті мови, учений зробив спеціальний наголос на тому, що для будь-якої особистості бути членом спільноти означає, насамперед, бути *мовною* особистістю, носієм певної мови. Формування такої особистості розпочинається у ранньому дитинстві, таким чином, вирішальне значення у цьому процесі відіграє рідна мова, а виховати повноцінну мовну особистість – означає розкрити носієві мови наявну в його рідній мові духовну силу.

Закон рідної мови Вайсгербера за сучасних умов мав би, гадаю, бути доповнений «аксіомою рідних мов», стрижнем якої мало б стати уявлення про те, що культ рідної мови для мовної особистості не мав би автоматично означати її безумовну одномовність протягом усього життя й апріорну відмову від забезпечення комунікативних та інших життєвих потреб шляхом використання іншої мови або інших мов. Не менш важливим, на моє глибоке переконання, є й визнання того, що «різні» не означає «проти-лежні». Отже, ані мовні спільноти, засновані на різних (рідних) мовах, ані окремі члени цих спільнот не мали б використовувати різницю мов як привід для протистояння та/або нагнітання конфліктності у відносинах з іншими спільнотами й їхніми представниками.

У німецького лінгвіста не було жодних сумнівів у тому, що мова (рідна мова) відіграє визначну й навіть, без перебільшення, визначальну роль у процесі самоідентифікації етносу та/або нації, з дитячого віку людини закладаючи підвалини її майбутнього мовного світогляду, завдяки якому, власне, й виявляється можливою повноцінна, здатна забезпечити всі без винятку соціально-комунікативні потреби. Комунікація всередині цієї спільноти заснована на

схожому для всіх її носіїв способу мислення та його вербальному вираженні.

«Запозичивши у Гумбольдта ідею енергетичної сутності мови, Вайсгербер витлумачив її як силу (власне енергію), яка впливає на пізнавальну і практичну діяльність носіїв. Досить важливим є вплив мови на релігію, науку, мистецтво і політику... Учений вважав, що поділ християнства на три конфесії – католицизм, православ'я і греко-католицизм – значною мірою пояснюється тим, що представники цих конфесій користувалися різномовними перекладами Святого Письма» [1, с. 56–57], а також, слід неодмінно додати, на історію. «Вплив мови на історію є значним і може бути як позитивним, так і негативним» [1. с. 57]

У цілій низці мов різних народів світу (зокрема, в англійській) поняття «рідна мова» позначається як «мова матері». В цьому є глибокий сенс, а також, гадаю, особливий зміст, безпосередньо пов'язаний саме з аксіологічним аспектом трактування цієї категорії. Так само, як людина позбавлена можливості (здебільшого бажання) змінити матір, вона навіть за палкого бажання не може поміняти рідну мову.

Значення фактора рідної мови для становлення і розвитку особистості складно переоцінити. Окрім усього іншого, саме із цим фактором пов'язані як та картина світу, так і той первинний образ світу, які формуються у мовної особистості в процесі її становлення та соціалізації й, узявши які на озброєння, ця особистість іде у «великий» світ.

Зберегти недоторканими цю картину і цей образ вдається далеко не всім і не завжди, й у цьому, гадаю, немає нічого поганого. Зв'язок цього образу (а разом з ним – і рідної мови) з тим образом світу, який сформується в особистості в процесі її життєдіяльності за вирішального впливу обставин, за яких ця життєдіяльність відбуватиметься, до певної міри нагадує той зв'язок, який існує між усною народною творчістю та національною літературою. Фольклор – початкова стадія, література – наступна, у рамках якої фольклор використано, але подолано його обмеженість, забезпечено рух уперед, здійснено адаптацію до змінюваних умов. Якщо скористатися визначенням нації як «читацького загалу» (А.Гейстінгз), то у контексті зіставлення фольклору та писемної літератури є всі

підстави стверджувати, що нація (етнос), яка споживає усні народні пісні простонародною мовою, й нація, яка читає художню літературу мовою літературною, хоча й генетично пов'язані одна з одною, все-таки є різними явищами.

Рідна мова відіграє, без перебільшення, визначальну роль і у формуванні соціально-комунікативного та культурного простору, який доступний мовній особистості й у якому вона може почувати себе комфортно. Загальною тенденцією новітньої доби є поступове розширення комунікативних та культурних меж або ж принаймні прагнення до такого розширення. Обсяг простору, доступного особистості на рівні мовної компетенції, заснований виключно на її рідній мові, обмежений. Удосконалення компетенції можливе за рахунок переходу до дво- або багатомовного режиму функціонування після занесення до індивідуального мовного арсеналу інших мов.

Отже, у нашому випадку маємо справу зі ситуацією, в якій закладено глибоку внутрішню суперечність: рідна мова відкриває перед її носіями певне коло можливостей, проте, в той же час, і виступає фактором, який накладає на ці можливості низку обмежень. Отже, на певному етапі розвитку мовної особистості можливим є її зіткнення з дилемою, яка фактично позбавлена альтернатив: або – або. Або збереження «вірності» рідній мові як єдиному засобу забезпечення комунікативних потреб, з неминучим звуженням діапазону цих потреб порівняно з наявними можливостями. Або свідома відмова від монопольного становища рідної мови у здійсненні комунікації з підключенням їй «на допомогу» інших мов, якими особистість здатна оволодіти як іноземними у процесі її життєдіяльності.

Належачи до вузького кола однієї з фундаментальних цінностей, рідна мова водночас є функціональною: з її допомогою є можливим забезпечення комунікативних потреб особистості на певному етапі її становлення й розвитку. З часом, щоправда, цілком можливий такий сценарій розвитку соціально-комунікативної ситуації, в якій перебуває мовна особистість, за якого комунікативного потенціалу рідної мови виявляється недостатньо.

В умовах сучасного світу, буття й еволюцію якого підпорядковано глобалізації як домінуючій тенденції й наріжному імперативу доби, надмірне зосередження на рідній

мові, супроводжуване свідомою відмовою від залучення до використання мовною особистістю, яка є її носієм, інших мов таїть у собі небезпеку відсунення на периферію глобальних процесів, загрожуючи втратою перспектив та консервацією провінційності.

Посилення потенціалу рідної мови, приведення його у відповідність з наявними потребами за рахунок оволодіння й використання іншої, крім рідної, мови (або інших мов), у тому числі – й у форматі дво- або багатомовності, аж ніяк не слід розглядати як загрозу національній ідентичності, як якусь «зраду» або зречення тієї базової для конкретно взятої мовної особистості системи цінностей, елементом якої є її рідна мова. Подібний підхід навряд чи можна вважати продуктивним чи конструктивним з будь-якого погляду.

Українським завжди був і залишається нині у світі, який уже досяг певного ступеня глобалізованості й глобалізується далі, причому з дедалі наростаючою швидкістю й інтенсивністю, такий показник, як місце і роль тієї чи іншої мови (саме як рідної) у локальному, субрегіональному, регіональному, міжрегіональному, глобальному розподілі комунікативних функцій. Зважаючи на виняткову роль англійської мови як провідної міжнародної, вона як рідна не висуває перед її носіями потреби у вивченні інших мов, які б могли сприяти розширенню меж їхнього комунікативного середовища. Українська мова такої можливості для мовних особистостей, для яких вона є рідною, не відкриває, тому й у цьому випадку, у випадках, подібних йому, й виникає колізія, яка потребує належної уваги й непрямолінійного підходу.

У цьому контексті слухними й вагомими видаються міркування К.Гірца у процесі пошуку ним рівноваги між ціннісним та функціональним підходами до мови та її вжитку. «Мовні проблеми, – пише класик сучасної антропології, – набувають такої гостроти в країнах «третього світу» не тому, що в суахілі відсутній усталений синтаксис, а в арабській мові – складні форми слів... Причина в тому, що для переважної більшості носіїв переважної більшості мов у нових державах обидві складові цієї подвійної проблеми виявляються перевернутими. Те, що з погляду пересічного мовця є природним знаряддям мислення й чуття (а у випадках арабської, хінді, амхарської, кхмерської чи яванської мов – ще й вмістилищем розвинутої релігійної, літературної

та художньої традиції), з погляду основної течії цивілізації двадцятого століття – практично місцева говірка. А те, що для цієї течії є усталеним знаряддям самовираження, для цього пересічного мовця – в кращому разі лише напівзнайомі мови ще менш знайомих народів» [2, с. 383–384].

«Для кожного, хто розмовляє певною мовою, – обгрунтовує свою точку зору К. Гірц, – вона водночас є або більш-менш його власною (тобто, рідною – *П.Р.*), або більш-менш чиясь іншою; або більш-менш космополітичною, або більш-менш провінційною – тобто запозиченою або успадкованою, перепусткою або цитаделлю. Отже, питання чи вживати її, коли і з якою метою, – це водночас питання про те, якою мірою народ має формувати себе за покликом своєї душі, а якою – за вимогами свого часу. Тенденція підходить до «мовного питання» з лінгвістичних позицій, доморослих чи наукових, дещо затемнила цей факт. На більшості дискусій... стосовно «придатності» певної мови для національного вжитку негативно позначилася думка, нібито ця придатність залежить від самої природи цієї мови – від адекватності її граматичних, лексичних або «культурних» ресурсів потребам висловлення складних філософських, наукових, політичних або етичних ідей. Однак насправді вона залежить від того, що для нас важливіше: переконливість висловлення своїх думок, хай навіть примітивних чи витончених, що її забезпечує користування рідною мовою, або ж можливість долучитися до розвитку думки, шлях до якої відкривають лише «іноземні» (або в деяких випадках «літературні») мови» [2, с. 382–383].

Те саме, що каже автор цитованого вище фрагменту про тенденцію погляду на мовну проблему з лінгвістичних позицій, можна, в принципі, з деякими уточненнями сказати і про підхід до неї з позицій аксіологічних, тобто, як до однієї з фундаментальних цінностей етносу чи нації. Осмислення мови як цінності теж не є раз і назавжди даним і незмінним. Воно залежить від генеральної орієнтації індивідуального або колективного суб'єкта в той чи інший конкретно-історичний момент, а також від тієї мети, яку кожен із цих суб'єктів ставить перед собою й які засоби задля її досягнення вважає за потрібне й можливе використовувати, а які – ні.

Принцип, згідно з яким мова є найвищою цінністю, у жодному разі не варто абсолютизувати, надаючи йому ледь

не сакрального значення поза історичним часом та простором.

Мова, хоча й є однією з наріжних ознак національної ідентичності і вираження духу нації, проте аж ніяк не єдиною їй, до того ж, не самодостатньою. Мовна основа ідентичності «спрацьовує» не сама по собі, а виключно разом з іншими ознаками (територія, історія, культура та ін.).

«У науці усталилася думка, що етнічні спільноти відрізняються одна від одної не за однією якоюсь ознакою, а за сукупністю кількох ознак», - слушно зазначає із цього приводу І.Данилюк, включаючи до їхнього переліку «мову, територію, спільне походження, економічні зв'язки, політичне об'єднання, культурні особливості, релігію тощо» [3, с. 232]. До нього можна було б додати ще й такі, як національні міфи, символи, спільна історична пам'ять, ідеологія, система цінностей тощо.

При цьому питома вага кожної з ознак нерівнозначна. Без деяких з них говорити про сформовану націю немає підстав, без інших це виявляється можливим, хоча вони й відіграють значну роль у формуванні та становленні національної спільноти. Якщо прийняти відомий поділ ознак нації на основні та другорядні, то мова, разом з економічними зв'язками та територією, належить до основних, становлячи невід'ємний елемент нації як категорії соціальної реальності.

Національна мова відіграє, безумовно, ексклюзивну роль у процесі формування й становлення нації та національного духу, тобто, тоді, коли головним завданням національного розвитку є виокремлення з кола інших, протиставлення себе іншим. На цьому етапі «своїй» мові, що нею володіємо й користуємося «ми», але не володіють і не користуються «вони», дійсно, немає й, як свідчить досвід багатьох націй світу, практично не може бути альтернативи. Домінуючою виявляється налаштованість на теоретичному і практичному педалюванні мовних відмінностей між націями. Пошук спільної для них мови як інструменту міжнаціональної комунікації позбавлений суспільної ваги та політичної актуальності.

Для остаточно сформованої нації, яка вже тривалий час перебуває на стадії її сталого, або хоча відносно сталого, розвитку, роль національної мови помітно видозмі-

нюється, значною мірою втрачаючи як ексклюзивність, так і безальтернативність. Це відбувається не так через девальвацію ціннісного характеру мовного фактора, як завдяки зміні загальної орієнтації й перенесенню головного акценту з того, що робить кожну націю унікальною, на те, що є спільним для різних націй, на те, що їх об'єднує або може об'єднати.

З особливою виразністю ця, по суті, об'єктивно зумовлена тенденція виявляється в ході перетворення етнічної нації в націю політичну, коли національна (державна) мова, зберігаючи майже недоторканим свій статус де-юре, де-факто опиняється у ситуації асиметричного співіснування у рамках соціально-комунікативної системи з регіональними мовами й мовами національних меншин.

Категорія «рідна мова» при цьому починає сприйматися частиною національної спільноти як така, що опинилася під загрозою, особливо в тій частині, яка пов'язана з виконанням нею символічних ознак поведінки як окремо взятої особи, так і колективу (нації).

К.Гірц, констатуючи «вкрай несприятливий стан речей», в якому в якийсь момент опинився певною мірою концепт «розум» як термін, з яким було традиційно пов'язано цілу низку відповідних уявлень та конотацій, пропонує як один з методів «реабілітації» слова «розум» як корисне наукове поняття – заміну його дієсловом або дієприкметником. Посилаючись на точку зору ряду його попередників у роздумах із цього приводу, він пропонує формулу: «Mind is minding» [розум – це мислення], реакція організму як сукупної зв'язної цілісності... [Такий погляд] звільняє нас від мовних оков стерильної і паралізуючої метафізики й дає нам свободу сіяти та збирати те, що принесе плоди» [2, с. 71].

Заявлений підхід видається конкурентним і перспективним з огляду на цілу низку обставин і щодо концепту «рідна мова». Якщо «розум – це мислення», то мова – це мовлення... Користуватися рідною мовою, інтерпретуючи її при цьому не як цінність, як недоторканну святиню, а як функцію, як інструмент для досягнення певних, цілком практичних цілей, який може бути замінено на інший у тому разі, якщо за допомогою лише його одного досягти поставлену мету виявляється неможливо.

Практичне втілення в життя принципу, про який ідеться, неминуче стикається з низкою різноманітних проблем, котрі у своїй сукупності обмежують його дію, пристосовуючи її до конкретних обставин. Колізія виникає вже у зв'язку навіть з тим, що категорія «рідна мова», цілком коректна й прийнятна на рівні абстракції, на практиці у багатьох, якщо й не у більшості, випадків виступає не як власне мова, а як один з діалектів певної мови, тоді як функцію «цінності» виконує літературна мова, тобто не діалектна форма існування мови, а форма, належним чином розроблена й відповідним способом кодифікована.

Припущення В. фон Гумбольдта, згідно з яким суб'єктивність кожного окремого індивіда знімається об'єктивністю народу в єдності усього того, що формується попередніми й нинішніми поколіннями його представників, а суб'єктивність народу – об'єктивністю людства, – також наводить, гадаю, на думку про те, що суб'єктивність (читай – обмеженість) рідної мови може бути знято (подолано) на більш високому рівні зі застосуванням парадигм, зумовлених існуванням так званих світових та регіональних мов.

Уявлення про мову як про цінність не можна політизувати. Політизацію будь-якого явища, за винятком, хіба що, якихось поодиноких випадків, навряд чи слід вітати. Що ж до мовної сфери й усього, що з нею так чи інакше пов'язане, то тут політизація особливо небезпечна й навіть потенційно шкідлива, по-перше, маючи на увазі надзвичайно високий ступінь делікатності мовної проблематики, по-друге, через специфіку політичного дискурсу.

І останнє. Формула: «рідна мова – наріжна цінність нації», – за нинішніх обставин потребує певного переосмислення й адаптації до нових умов. Зокрема, під кутом зору еволюції української етнічної нації у націю політичну й виникненням ситуації, в якій для частини повноправних і повноцінних громадян України українська мова, не будучи рідною, буде державною з усіма наслідками, що із цього випливають.

1. Бацевич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень. Підручник. – К., Видавничий центр «Академія», 2008..

2 . Гірц К. Інтерпретація культур. Вибрані есе / Пер. з англ. – К, Дух і Літера, 2001.

3. Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір. Монографія. – К., «САММІТ-КНИГА», 2010.